

Бра́гма (Брахма, Brahmā) – (санскр. ब्रह्मा; від кореня बृह् (brh) «збільшувати», «розширювати», «рости») – бог в міфології і релігії брагманізму (індуїзму), творець світу в Тримурті (тріаді) верховних божеств, наряду з Вішну (охоронець світу) і Шивою (руйнівник світу).

Походження і характеристика

Брагма пов'язаний зі творінням, знанням і Ведами, однак у Ведах він як бог-творець відсутній, його функціями наділене безіменне божество з титулом Праджапаті (Владика всього живого), якого у більш пізніх текстах – пуранах (оповіді давніх часів) ототожнюють з Брагмою і розглядають як одну з осіб Тримурті (Упанішади, сутри). Роль універсального творця у Рігведі належить також Пуруші (чоловік, дух), у якості епітету Бога-Отця згадується і Вішвакарман (Всетворець), який асоціювався з сонцем і роль якого пізніше зведена до рівня небесного ремісника. У доепічній давній словесності Брагма має високий міфічний статус: у ранньоведійських джерелах він є втіленням священного Слова, в упанішадах персоніфікує верховне начало Всесвіту. У більш пізні часи відомий під епітетом Брагаван (Владика) або Ішвара (Господь). Брагма вперше виступає у своїй функції творця в Бригадараньяка-упанішаді Набуває популярності у постведійський період (2-6 ст.). Одна з найбільш ранніх згадок про Брагму, вкупі з Вішну і Шивою, міститься в Майтраяні-упанішаді (ймовірно кін. 1 тис. до н.е.), однак текст ще не описує його як частину Тримурті. В епосі називаються також інші імена Брагми: Тваштрі (Тесля), Відхатрі (Розподілювач), Дхатрі (Встановитель), Локагуру (Наставник), Парамештхін (Найвищий), Сваямбху (Самопороджений), Локеша (Повелитель світу), Брагманаспаті (Господар брагмана), Вірадж (Сяйний) тощо. Деякі напрямки індуїзму вбачають у персоні Брагми перші ознаки монотеїстичного мислення на противагу моністичному.

Іконографія

Брагму зображують з білою бородою (символ мудрості), червоним (пізніше – золотавим) кольором обличчя (символ вогню або сонця як творчої сили), з очима-лотосами. Він має 4 тіла і 4 обличчя (тетради символізують 4 Веди, 4 варни, 4 космогонічні епохи – юги, 4 сторони світу і т.д.), чотири руки (інколи вісім рук), у яких він тримає посудину (камандалу) з водою священного Гангу, що символізує початкову субстанцію життя, жертвну ложку (шрува) з маслом гхі для підтримки жертвного вогню, вервицю (акшамала), яка символізує час, і рукопис Вед на пальмовому листі, який іноді замінено на квітку лотоса – символ сутності усіх істот і речей у Всесвіті. Часто у нього присутній німб над головою, він має зачіску у вигляді корони (джата-мукута) і сережки у вухах (ратна-кундала). Також 4 обличчя згідно з ведійським вченням являють собою особистість, яка є втіленням думки: розум (манас), інтелект (буддхі), его (ахамкара) і свідомість (чітта). Також стверджується, що кожен з його чотирьох ротів постійно проголошує одну з Вед. Він живе на вершині найвищої гори Меру, яка розміщена в центрі світу і на якій (або над нею) знаходиться брагмалока – небо Брагми (індуїстський рай). Його вагана (їздова тварина) – хамса (гуска або лебідь).

Міфологія

Міфологія індуїзму корінним чином відмінна від ведійської, тому неможливо провести пряму лінію міфічної еволюції безпосередньо від Вед до епосу, який тісним чином пов'язаний з локальними культурами і віруваннями. На відміну від Вішну і Шиви Брагма – найбільш абстрактне божество Тримурті і значно менше від них фігурує в міфічних сюжетах.

В пуранічному індуїзмі Брагма – втілення універсального творчого принципу існування, він є персоніфікацією Абсолюту, виступає як форма (сагуна) безформного (ніргуна), недоступного пізнанню (ачінтья) об'єктивного начала, вищої метафізичної реальності, незнищеного духу – брагмана (в цьому сенсі він протиставляється суб'єктивному началу – атману). Абстрактне, безособове поняття «брагман» середнього роду, тоді як його втілення Брагма – чоловічого і є власним ім'ям. Поняттям «брагман» (ब्रह्मन्) у Ведах марковано молитовну формулу, словесне вираження незмінного, безсмертного Абсолюту. Воно означає безособову світову душу, яка існує без початку і кінця, не має причини, але з неї усе виникло. Вона є основою усього суцього і являє собою вищу концепцію Бога. Пізніші омоніми означають різні поняття: брагмани (ब्राह्मिन्) як корпус ритуальних і жертвених текстів і брагмани (браміні) (ब्राह्मण) як представники вищої варни жерців і вчених.

Оповіді про Брагму в пуранах різноманітні і непослідовні і подають різні космогонічні версії. Одна з них – народження Брагми з лотосу, що росте з пупка бога Вішну, який спить і плаває в океані зачаття, куди він пролив своє сім'я (одне з імен Брагми – Набгіджа – «народжений з пупка»), а від гніву Брагми народжується Рудра (Шива). Іноді Брагму називають Нараяною (від «нара» – вода), оскільки він виник саме у водах, і зображували хлопчиком, який плаває в первісному океані на листі священного дерева піпала. При цьому він тримає в роті великий палець ноги, що символізує коло вічності.

В деяких пуранах він створив себе сам у вигляді космічного яйця Гіраньягарбга із золотим зародком усередині, що плавало у первісному океані (Брагманда-пурана). Після року перебування у яйці (відтак Брагма є рівний рокові), отримавши ім'я Сваямбху, він розламає його силою думки на дві половини, верхня стає небом, нижня – землею, а простір між ними наповнюється повітрям. Брагма своїм розумом створює Всесвіт із Пракриті. Далі виникають 5 елементів світобудови (вода, земля, вогонь, повітря, ефір), а також думка, боги, демони, час і всі елементи матеріального світу (зірки, моря, гори і т.д.). Пізніше з'являються люди, мовлення і всі прояви людських почуттів. З власного подиху Брагма створює Веди. Світ розділяється на протилежності, як і сам Брагма складається з двох частин – чоловічої і жіночої. Після цього з'являються земні істоти. Згідно з Брагма-пураною він є творцем Всесвіту, але сам створений брагманом в особистісному прояві як Бгагаван. Брагма керує світовим порядком, він над усіма богами, тяглість його життя перевищує життя їх усіх, воно хронологічно означає вік Всесвіту. Творча активність Брагми пов'язана з пізньою концепцією зміни космічних періодів – юг, де функція первинного творіння лежить на Брагмі, але в циклічній повторюваності юг його діяння перебирає Вішну.

У Всесвіті («яйце Брагми») постійно чергуються періоди дії (день, або видих Брагми) і спокою (ніч, або вдих Брагми). Брагма живе свої 100 років, які ідентичні 311 040 000 000 000 земних (махакальпа, де «маха» – मह् – великий, «кальпа» – कल्प – епоха, період). Після того, як цей цикл завершується, настає перерва, яка триває ті ж 100 років. Протягом «дня» Брагма творить Всесвіт, коли він засинає, все розчиняється в первинну субстанцію, з якої новий Брагма створює новий Всесвіт у новому циклі творіння, і це повторюється вічно. День Брагми рівний ночі і складає 259 200 000 000 земних років. Наш реальний проявлений світ – то лише сон Брагми, де людство перебуває в ілюзії існування, під покровом майї (मयि).

Згідно з Гопатга-брагманою Брагма створив воду із свого поту, землю – з ніг, повітря – з живота, небо – з черепа. Потім він створив трьох богів: Агні (вогонь) для землі, Ваю (вітер) для повітря, і Адітья (сонце) для неба. І врешті він створив три Веди: Рігведу від Агні, Яджурведу від Ваю і Самаведу від Адітья.

Силою духу із свого розуму Брагма народжує синів – манаса-путра («діти розуму») на ймення Марічі, Атрі, Ангірас (Ангарі), Пуластья, Пулаха, Крату, Прачат (Дакша), Бхрігу, Васіштха, Нарада. Саме вони є родоначальниками богів і людей. Брагма вважається також батьком Дгарми (закон).

Подібно до того, як із тіла Пуруші у Рігведі виникають чотири варни, точно так Брагма є творцем розділеного на стани людства. Із його вуст з'явилися брагмани (мудреці і жерці), із грудей – кшатрії (воїни), зі стегна – вайш'ї (ремісники і землероби), із ступень ніг – шудри (недоторкані, слуги і чорнороби).

Походження людей має й іншу версію: люди з'явилися в результаті інцесту Брагми зі своєю дочкою, яку він, втомлений самотністю, створив з власного тіла за посередництвом мантри. Богиня Гаятрі («співоча», одна з найважливіших мантр в індуїзмі), яка фігурує під іменем його дружини Савітрі, має низку інших імен: Сарасваті, Сандхья, Шатарупа, Вач (у шиваїзмі Савітрі ототожнюється з Парваті). Вражений сотнею прекрасних форм Савітрі, Брагма створює собі 4 обличчя, щоб весь час дивитись на богиню. Однак Савітрі тікає на небеса до братів, і у Брагми з'являється п'яте обличчя, націлене вгору. Розлючений фактом інцесту Шива відрубує Брагмі п'яту голову. Сарасваті («сонячна») – богиня мудрості і знання, вважається втіленням сили Брагми, його шакті – енергією творіння.

Брагма є дійовою особою численних міфічних сюжетів індуїстського епосу. В Магабгараті він втілений у гігантську рибу, бере участь у сюжеті про Сунду і Упасунду. Також Брагма є учасником сюжетів про Раму, Гаруду, боротьбу Індри і Врітри, сходженні Ганги на землю, Брагма призначив охоронців світу, створив смерть і под.

Брагма рідко вмішується у справи богів, а тим більше людей. Єдиний раз він виступає у невластивій йому ролі спасителя людства (яка, як правило, належить Вішну), коли ототожнює себе з рибою і рятує прабатька Ману від потопу. Роль Брагми в епічних оповідях не є сюжетотвірною: він виступає порадиником, утішителем, виконує прохання чи дає накази.

Функція Брагми як самоствореного бога-творця ставиться під сумнів у різних епічних легендах. Вішну й Шива з часом стають центром міфічних сюжетів, нівелюючи провідну роль Брагми, яка до 7 ст. практично повністю була втрачена. Його статус понижується до ролі другорядного творця, якого викликали до життя головні божества. Наприклад, його створення приписується Вішну-Нараяні, який покоїться на змієві вічності на ймення Ананта (Безкрайній), або Шеша. Через свою довірливість (чи честолюбство) Брагма попадається на хитрощі демонів (асурів), і викликані цим порушення світового порядку знову ж таки виправляє Вішну і т.д. Пурани ж, орієнтовані на Шиву, описують Брагму як створеного Шивою і Парваті. Таким чином, члени Тримурті циклічно створюють один одного в різні кальпи. Деякі тексти говорять, що богиня Деві створила Брагму і він є вторинним творцем світу: створює усі форми у Всесвіті, але не сам Всесвіт. Середньовічний індуїзм прямо стверджує, що сагуною Брагми є Вішну, Шива або Деві. Брагма творить, однак нічого не зберігає і не руйнує. Ряд текстів стверджує, що він виник з метафізичного брагмана одночасно з Вішну, Шивою, іншими божествами і матерією. В теїстичних школах індуїзму він смертний, як і всі божества, і розчиняється в безсмертному брагмані, коли Всесвіт закінчується, а потім перезапускається нова кальпа.

Пураничні оповіді дають різні легендарні пояснення згасання культу, однак історики релігії вважають, що головною причиною занепаду культу Брагми було поширення серед індуїстів шиваїзму і вайшнавїзму, заміна Брагми на Шакті, а також критика з боку буддистів і джайнів.

Культ

Не зважаючи на важливість Брагми як бога творіння в індуїстській космології, він так і не став об'єктом всенародного поклоніння, хоча молитви до нього є невід'ємною частиною майже всіх ритуалів індуїзму. В сучасному індуїзмі Брагма є значно менш шанованим, ніж дві інші особи Тримурті, хоча відіграє важливу роль в міфології. Наразі він рідко вшановується як головне божество через відсутність вагомого числа його прихильників. В Індії мало храмів, присвячених богові (при цьому храмів Шиві і Вішну налічується десятки тисяч), найбільш відомий з них – храм 14 ст. в Пушкарі в Раджастані, де проводиться щорічний фестиваль на честь бога. Є храми також в Тірупаттурі, Пондичеррі, Тірунаваї. Деякі храми є за межами Індії, напр. храм Ераван у Бангкоку, храм в комплексі Ангкор в Камбоджі, храм на Балі та ін. Кілька святилищ Брагми є і в Китаї.

У буддійському каноні Брагма фігурує як важливий персонаж, у деяких сутрах він також вважається творцем світу, владикою богів, але є підвладним сансарі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Achuthananda S. The Ascent of Vishnu and the fall of Brahma. Relianz, 2018. 162 p.
2. Dalal R. The Religions of India : A Concise Guide to Nine Major Faiths. Penguin UK, 2014. 448 p.

3. Charkravarti. S. Hinduism : a way of life. Delhi : Motilal Banarsidass. 2001. 104 p.
4. Lochtefeld J. Brahman / The Illustrated Encyclopedia of Hinduism. Vol. 1: Rosen Publishing, 2001.
5. Frazier J. The Continuum companion to Hindu studies. London: Continuum, 2011. 424 p.
6. Dowson J. A classical dictionary of Hindu mythology and religion, Geography, History. Rupa Publications Private Limited, 2009. 432 p.
7. Stietencron H. Der Hinduismus. C.H. München : Beck, 2017. 128 p.
8. Knappert J. Indian mythology / Encyclopedia of myth and legend. Delhi, 1992. 288 p.